



## An analytical study of the strategies and components of the Seleucid system, Mirza Javad Maleki of Tabrizi

Mehrdad Hasanbaygi, <sup>1</sup> | Saeed Famildardashty <sup>2</sup>

1. Corresponding Author, Ph.D. Department of Islamic Philosophy and Theology, Imam Jafar Sadiq (AS) University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: [me.hasanbaygi@gmail.com](mailto:me.hasanbaygi@gmail.com)
2. PhD student, transcendental wisdom field, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: [sfdardashty13844@yahoo.com](mailto:sfdardashty13844@yahoo.com)

---

### Article Info

#### Article type:

Research Article

#### Article history:

Received: 8 April 2024

Received in revised form:  
14 May 2024

Accepted: 1 June 2024

Published online: 25 June  
2024

#### Keywords:

Mirza Javad Maleki Tabrizi;  
conduct;  
strategies and components  
of behavior;  
Oneness;  
The union of science and  
the world and the known;  
meditation;  
Appeal to the perfect man

---

### ABSTRACT

**Objective:** Mirza Javad Maleki of Tabrizi is one of the famous contemporary Shiite mystics. Famous scholars and scientists after him such as Allameh Tabataba'i, Allameh Hosseini Tehrani and Imam Khomeini (RA) have mentioned him with greatness and have given a high place to his ideas. The study of his Seleucid "foundations" and "instructions", which is based on his mystical and intellectual "ontological" and "anthropological" principles, represents a "Seleucid system". A system that, following its instructions, will bring a person to "monotheism" and "divine encounter". The most important strategies and components of this Seleucid system are: "Thinking", "Causality", "Providing words for the souls of meanings", "The universality of man in relation to the worlds", "Inherent poverty of the seeker", "Love", "Difference in the condition of the seeker", "Meditation", "adherence to Sharia", "repentance", "attention to special times and days", "death of awareness", "rule of friendship and tolerance", "negation of false claim", "appeal to the perfect human being" and "monotheism" "; In this research, an attempt has been made to analyze each of these strategies and components with a descriptive and analytical method, in order to show the coherence and methodology of Mirza's Seleucid system. It is worth mentioning that in the analysis of the strategies and components of Mirza's Seleucid system, as much as possible, these analyses have been presented from within his Seleucid system in order to reveal the originality and strength of this Seleucid system. Based on this, the objectives of this research are: "extracting and introducing the strategies and components of the Seleucid system of Mirza Javad Maleki of Tabrizi"; "Explaining and explaining the strategies and components of Mirza's Seleucid system according to his opinions and ideas" and finally "presenting a coherent and methodical explanation based on the mystical-intellectual teachings of the strategies and components of Mirza's Seleucid system."

---

**Cite this article:** Hasanbaygi, M, Famildardashty, S. (2024). An analytical study of the strategies and components of the Seleucid system, Mirza Javad Maleki of Tabrizi. *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 8 (1), 25-50  
DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.47604.1159>



**Methods:** A brief and brief look at the field of Shia Islamic mysticism, especially in its practical field, clearly shows the fact that this field is always mixed with orders and recommendations for the seekers of the truth to reach the authorities and high levels of mysticism. As a Shiite mystic, Mirza Javad Maleki has presented a set of Seluki components and strategies in the form of Seluki orders and considers them as a factor for man to reach true happiness. Accordingly, in this article, the components of the Seluki system of the late Tabrizi have been extracted, and then these principles have been explained and described, and then a methodical and coherent explanation has been presented based on the intellectual teachings of the Seluki system of Mirza Javad. The structure of the upcoming research is firstly based on mentioning and extracting the strategies and components of Mirza's Seluki system and secondly based on the mystical-rational analysis of these strategies and components

**Results:**

Ibn Turke, Sain al-Din (1360) *Tahmid al-Qasa'*, corrected by Seyyed Jalal al-Din Ashtiani, Tehran: Iranian Wisdom and Philosophy Society.

Ibn Turke, Sa'in al-Din (1375) description of Golshan Raz, Tehran: Afarinesh Publishing House.  
Ibn Arabi, Muhammad Ibn Ali (1420) *Al-Futuh al-Makkayeh*, Beirut: Dar Ihya al-Trath al-Arabi.  
Ardestani, Pir Jamal al-Din Mohammad (1388) *Sharh al-Kanuz and Bahr Al-Rums*, Mohaghegh Omid Sarvari, Tehran: Makrez Sanad of the Islamic Council.

Asbhani, Abu Na'eem Ahmad bin Abdullah (Beita) *Haliya al-Awaliya and Tabaqat al-Asfiya*, Cairo: Dar Umm al-Qara Latabaya.

Ashtiani, Seyyed Jalaluddin (1370) *Qaysari's introduction to Fuss al-Hakm*, Tehran: Amir Kabir Publications.

Amoli, Sad Haider (1382) *Anwar al-Haqiqah and Atwar al-Tarqa and Asrar al-Sharia*, edited by Seyyed Mohsen Mousavi, Qom: Noor Ali Noor.

Amoli, Seyyed Haider (1368) *Naqd al-Naqd fi Ma'arfa al-Wujud*, Mohaghegh Hanri Karban, Tehran: Scientific and Cultural Publications.

Baghdadi, Abu al-Qasim Al-Junaid (1425) *Al-Junaid Letters*, Damascus: Dar Iqra for Printing and Publishing.

Hosseini Tehrani, Mohammad Hossein (1417) treatise of *Lab al-Lab in the path of the first al-Lab*, Mashhad: Allameh Tabatabai Publications

Khomeini, Ruhollah (1368) 40 hadiths, Tehran: Imam Khomeini Publishing Institute.

Khomeini, Ruhollah (1376) *Misbah al-Hudaiyeh al-Khilafah and al-Walayeh*, Tehran: Imam Khomeini Publication Institute.

Razi, Abu Zakaria Yahya bin Mu'adh (1423) *Javaher al-Tawsaf*, corrected by Saeed Arun Ashour, Cairo: Maktaba al-Adab.

Daghestani, Fatemeh (2012) thesis on mysticism from the perspective of contemporary mystics, Mirza Javad Maleki Tabrizi and Allameh Shahabadi, Semnan University.

Tabatabaei, Muhammad Hossein (1417) *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*.

Tusi, Abu Nasr al-Sarraj (1914) *Al-Lama fi al-Susuf*, revised by Reynolds Allen Nicholson, Leiden: Brill Press.

- Ghazali, Abu Hadem Muhammad (Bita) Revival of Ulum al-Din, Corrected by Abd al-Rahim bin Hossein, Beirut, Dar al-Kitab al-Arabi.
- Al-Qashiri, Abul-Qasim Abd al-Karim (1374) *Al-Risalah Al-Qashiriyyah*, edited by Mohsen Bidarfar, Qom: Bidarfar Publications.
- Qaysari, Dawood (1375) Commentary on Fuss al-Hakm, revised by Seyyed Jalaluddin Ashtiani, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Kashani, Abd al-Razzaq (1370) Commentary on Fuss al-Hakm, revised by Mohsen Bidar Far, Qom: Bidar Publications.
- Kashani, Abd al-Razzaq (1385) Commentary on Manaz Al-Saerin, corrected by Mohsen Bidarfar, Qom: Bidar Publications.
- Kashani, Abd al-Razzaq (1426) *Al-Sufi terms*, Beirut: Dar al-Katb al-Alamiya.
- Kashani, Abdul Razzaq (1380) collection of letters, Mohaghegh Majid Hadizadeh, Tehran: written heritage.
- Lahiji, Mohammad (1371) *Mufatih al-Ijaz fi Sharh Golshan Raz*. Tehran: Zovar Publications.
- Al-Harith bin Asad, al-Mashabisi (1986), *al-Wasaya*, edited by Abdul Qadir Ahmad Atta, Beirut: Dar al-Katb al-Ulamiya.
- Al-Mashabisi, Harith bin Asad (1420) *al-Ra'iyah for the rights of Allah*, scholar Abd al-Rahman Abd al-Hamid Al-Bar, Egypt: Dar al-Yaqin.
- Al-Mashabi, Harith bin Asad (1421) *al-Masal*, corrected by Khalil bin Imran al-Mansour, Beirut: Dar al-Katb al-Alamiya.
- Makki, Abu Talib (1417) *Qut al-Qulub fi Tasah al-Mahboob*, revised by Bassel Ayoun al-Soud, Beirut: Dar al-Katb al-Alamiya.
- Mulla Sadra, Muhammad bin Ibrahim (1981) *Al-Hikma al-Muttaaliyyah fi al-Asfar al-Uqliyyah al-Arbaeh*, Beirut: Dar Ihya Tarath.
- Mulla Sadra, Muhammad bin Ibrahim (1378) *Al-Mashir al-Ilahiyyah fi Asrar Uloom al-Kamalieh*, revised and researched by Seyyed Mohammad Khamenei, Tehran: Sadraei Islamic Hikmat Foundation.
- Mulla Sadra, Mohammad Bin Ibrahim (1386) *Mufatih Al Ghaib*, edited by Najafaqli Habibi, Tehran: Hekmat Sadraei Foundation.
- Maleki Tabrizi, Mirza Javad (1399) *Israr al-Salah*. Corrected by Mohsen Bidar Far. Qom: Bidar Publishing.
- Maleki Tabrizi, Mirza Javad. (1388) *Meeting with Allah Ta'ala*. Correction: Mohsen Bidar Far. Qom: Bidar Publications.
- Maleki Tabrizi, Mirza Javad. Correction: Mohsen Bidarfar. Qom: Bidar Publications
- Hajwiri, Abu al-Hasan Ali (1428) *Kashf Al-Mahjub*, revised by Ahmad Abd al-Rahim al-Sabah, Cairo: Al-Taqaaba Al-Diniyah School.

**Conclusions:**

Analytical review of the strategies and components of the Selukite system by Mirza Javad Maleki Tabrizi shows that components such as "thought", "causality", "the setting of words for the spirits of meanings", "the totality of man in relation to the worlds", "the inherent poverty of the seeker", "love", "Differences in the status of seekers", "Meditation", "Adherence to Sharia", "Repentance", "Attention to special times and days", "Death of awareness", "The rule of friendship and tolerance", "Negation of false claim", "Appeal to the perfect human being" and "Tawheed" due to benefiting from mystical and intellectual supports, have capacities that can be used to define and present a kind of behavioral system that the seeker can act according to to reach his ultimate goal, which is Tawheed and Annihilation is in the nature of supreme truth to be achieved.

## بررسی تحلیلی راهبردها و مؤلفه‌های نظام سلوکی میرزا جواد ملکی تبریزی

مهرداد حسن بیگی<sup>۱</sup> | سعید فامیل دردشتی<sup>۲</sup>

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری، رشته فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه امام جعفر صادق (ع) تهران، تهران، ایران. رایانامه: [me.hasanbaygi@gmail.com](mailto:me.hasanbaygi@gmail.com)
۲. دانش آموخته دکتری، رشته حکمت متعالیه، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: [sfdardashty13844@yahoo.com](mailto:sfdardashty13844@yahoo.com)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	میرزا جواد ملکی تبریزی از عارفان نامی معاصر شیعی می‌باشد. علما و دانشمندان شهر پس از ایشان نظیر علامه طباطبایی، علامه حسینی طهرانی و امام خمینی (ره) از ایشان به بزرگی یاد کرده‌اند و برای نظریات ایشان جایگاه والایی قائل بوده‌اند. مطالعه «مبانی» و «دستورات» سلوکی ایشان که مبتنی بر اصول «هستی‌شناختی» و «انسان‌شناختی» عرفانی و عقلی وی می‌باشد، نمایانگر یک «نظام واره سلوکی» است. نظامی که عمل به دستورات آن انسان را به «توحید» و «لقاء الهی» برساند. مهمترین راهبردها و مؤلفه‌های این نظام سلوکی عبارتند از: «تفکر»، «علیت»، «وضع الفاظ برای ارواح معانی»، «جامعیت انسان نسبت به عوالم»، «فقر ذاتی سالک»، «محبت»، «اختلاف احوال سالکین»، «مراقبه»، «پایبندی به شریعت»، «توبه»، «توجه به اوقات و ایام خاص»، «مرگ آگاهی»، «قاعدۀ رفق و مدارا»، «نفی دعوی کاذب»، «توسل به انسان کامل» و «توحید»؛ در این تحقیق کوشش شده است که با روش توصیفی تحلیلی ضمن بر شمردن و توضیح هریک از این راهبردها و مؤلفه‌ها به تحلیل عرفانی - عقلانی آنها نیز پرداخته شود تا وجه انسجام و روشمندی نظام سلوکی میرزا جواد ملکی تبریزی؛
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱/۲۰	
تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۲/۲۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۳/۱۵	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۴/۵	
واژه‌های کلیدی: میرزا جواد ملکی تبریزی؛ سلوک؛ راهبردها و مؤلفه‌های سلوک؛ توحید؛ اتحاد علم و عالم و معلوم؛ مراقبه؛ توسل به انسان کامل	
	عقلی از راهبردها و مؤلفه‌های نظام سلوکی میرزا جواد ملکی تبریزی؛ «توضیح و تبیین راهبردها و مؤلفه‌های نظام سلوکی میرزا مطابق با آراء و نظریات ایشان» و در نهایت «ارائه تبیینی منسجم و روشمند بر اساس آموزه‌های عرفانی - عقلی از راهبردها و مؤلفه‌های نظام سلوکی میرزا در جهت تبیین انسجام و روشمندی این نظام سلوکی».

استناد: حسن بیگی، مهرداد؛ فامیل دردشتی، سعید (۱۴۰۳). بررسی تحلیلی راهبردها و مؤلفه‌های نظام سلوکی میرزا جواد ملکی تبریزی. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۸ (۱)، ۵۰-۲۵

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.47604.1159>



© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

## مقدمه

نگاهی اجمالی و گذرا به ساحت عرفان اسلامی شیعی به ویژه در ساحت عملی آن به وضوح نمایانگر این حقیقت است که این ساحت همواره آمیخته با دستورات و توصیه‌هایی برای وصول سالکین طریق حقیقت به مقامات و درجات عالیة عرفانی می‌باشد. عارفان کوشیده‌اند که از دریچه توصیه‌ها و دستورالعمل‌هایی که برگرفته از متن شریعت می‌باشد، تشنگان طریق سیر الی الله را سیراب و به سر منزل مقصود برسانند. میرزا جواد ملک‌یکتی از این عرفای برجسته می‌باشد. وی در آثار خود مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها و راهبردهای سلوکی را در قالب دستورات سلوکی مطرح نموده است و آنها را عاملی برای رسیدن انسان به سعادت حقیقی می‌داند. بر همین اساس نگارندگان در این مقاله سه هدف عمده را دنبال می‌نمایند:

الف) استخراج و معرفی راهبردها و مؤلفه‌های نظام سلوکی مرحوم تبریزی

ب) توضیح و تبیین راهبردها و مؤلفه‌های نظام سلوکی مرحوم تبریزی مطابق با آراء و نظریات

ایشان

پ) ارائه تبیینی منسجم و روشمند بر اساس آموزه‌های عرفانی - عقلی از راهبردها و مؤلفه‌های

نظام سلوکی مرحوم تبریزی در جهت تبیین انسجام و روشمندی این نظام سلوکی

با تحقق سه هدف مذکور در این تحقیق می‌توان نظام سلوکی میرزا را چه از لحاظ عرفانی و چه

از لحاظ عقلانی نظامی منسجم و روشمند دانست که می‌توان با عمل به مؤلفه‌ها و راهبردهای آن به

سعادت حقیقی که وصول به توحید و لقاء الهی باشد، رسید؛ البته باید دانست که اثبات انسجام و

روش‌مندی یک «نظام سلوکی معتبر» بر اساس آموزه‌های عرفانی همانگونه که منافاتی با گزاره‌های

شرعی ندارد، منافاتی نیز با آموزه‌های عقلانی ندارد و لذا می‌توان ادعا نمود که عرفان، شریعت و

عقلانیت نه تنها در مقابل یکدیگر نیستند، بلکه متمم و مکمل یکدیگر هستند. بر این اساس هر چند

که در تحقیق پیش‌رو مسئله و هدف اصلی تبیین انسجام و روش‌مندی راهبردها و مؤلفه‌های نظام

سلوکی مرحوم تبریزی بر اساس آموزه‌های عرفانی ایشان است، لکن در مواردی نیز به تبیین‌های

عقلانی اشاره شده است تا این راهبردها و مؤلفه‌ها در سنجة «عقل ناب» نیز وثاقت و اعتبار خود را

نمایان سازد.

با توجه به توضیحات فوق ساختار تحقیق پیش‌رو در درجه اول مبتنی بر ذکر و استخراج راهبردها و مؤلفه‌های نظام سلوکی میرزا و در درجه دوم مبتنی بر تحلیل عرفانی - عقلانی این راهبردها و مؤلفه‌ها می‌باشد.

در مورد پیشینه تحقیق تا جایی که نگارندگان در پایگاه‌های علمی جستجو نمودند، اثری علمی که با موضوع تحقیق حاضر قرابت داشته باشد، یافت نگردید؛ تنها موردی که در اینجا می‌توان بدان اشاره نمود، پایان‌نامه‌ای با عنوان «عرفان از دیدگاه عرفای معاصر، میرزا جواد آقا ملکی تبریزی و علامه شاه‌آبادی» (داغستانی، ۱۳۹۲) است که ارتباطی با موضوع تحقیق حاضر ندارد.

## ۲- تبیین تحلیلی راهبردها و مولفه‌های نظام سلوکی میرزا جواد ملکی تبریزی

در این قسمت از تحقیق به استخراج و معرفی راهبردها و مؤلفه‌های نظام سلوکی مرحوم تبریزی و توضیح و تحلیل آنها در جهت تبیین انسجام و روش‌مندی نظام سلوکی میرزا خواهیم پرداخت:

### ۲-۱: «تفکر» و «مراقبت در تفکر»

«تفکر» از برجسته‌ترین مؤلفه‌های نظام سلوکی میرزا می‌باشد. پایه‌ریزی مؤلفه تفکر در کار میرزا به مثابه زیربنایی برای باطن‌گیری و عمق‌یابی از متن دینی و سلوک به سمت حقیقت است. وی تفکر در: عظمت (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۱۴؛ ملکی، ۱۳۸۵، ص. ۱۲۹)، صنع (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۲۲)، نعمت (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۲۳) منت‌های الهی (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۲۳)، صفاء آب (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۴۷)، عاقبت (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۵۱) و احوال خویش (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۵۲) را از مصادیق تفکر می‌داند. ایشان در جایی دیگر «مراقبه در تفکر» را اساسی‌ترین کار سالک می‌داند (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۲۵) به طوری که فکر در اعمال به منزله نتیجه است. هر آنچه غیر از تفکر در اعمال است به منزله مقدمات نتیجه است و در واقع فکر «سیر» است و مابقی «مقدمات سیر» هستند (ملکی، ۱۳۸۵، ص. ۲۳۶). در نگاه او «فکر» بر «ذکر» برتری دارد؛ زیرا فکر مفتاح معرفت و سبب انکشاف معروف و مشهود است؛ چنین انکشافی موجب محبت است و این محبت محقق نمی‌گردد مگر به واسطه معرفت به صفات جمال و جلال، که مفتاح این معرفت نیز «تفکر» است (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۳۸۴). در نگاه میرزا «تفکر» حقیقی موجب تغییر در حال سلوکی سالک می‌گردد و ارتقاء وجودی او را در پی دارد (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۶۷).

مؤلفه «تفکر» و اهمیت آن در سلوک همواره مورد توجه عرفای نامی بوده است و برای آن جایگاه ویژه‌ای قائل بوده‌اند (رک به: محاسبی، ۱۴۲۰، ص ۹۰-۹۸؛ محاسبی، ۱۴۲۰، ص ۱۸۴؛ مکی، ۱۴۱۷، ص ۲۹؛ طوسی، ۱۹۱۴، ص ۲۳۰؛ غزالی، بی‌تا، ص ۶۱)

در تبیین و تحلیل عرفانی - عقلی جایگاه «تفکر» در نظامات سلوکی به ویژه نظام سلوکی میرزا می‌بایست به این نکته مهم اشاره نمود که سلوک و ارتقاء وجود انسان، ارتباط وثیقی با «معلومات» و «دانسته‌های» او که نتیجه تفکرات انسان است، دارد. سرّ این مطلب را باید در اصل بنیادین «اتحاد علم و عالم و معلوم» دانست که در دستگاه معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی فلسفه اسلامی از جایگاهی کلیدی برخوردار است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ص ۳۱۳) و هرچند در عرفان اسلامی این اصل به گستردگی فلسفه اسلامی مورد بحث و بررسی قرار نگرفته است، اما تاکید مدام عرفا از جمله میرزا بر اهمیت این مؤلفه در سلوک انسان را می‌توان شاهدهی بر اهمیت این اصل در نزد آنها دانست. بر اساس این اصل نفس انسانی به سبب حرکت جوهری اشتدادی خود با «معلومات» و «دانسته‌های» خود اتحاد پیدا می‌کند و در حقیقت، این «اندیشه‌های» انسان است که شاکله اصلی وجود او را تشکیل می‌دهد. بر همین اساس میرزا و سایر عرفا بر مؤلفه «تفکر» و «مراقبه در تفکر» بسیار تأکید داشته‌اند و بر این باور بوده‌اند که سالک می‌بایست در تمام اوقات حیات خویش مراقبت تام نسبت به افکار و ذهنیات خود داشته باشد و آنچه که در مآثورات عرفانی دلالت بر «نفی خواطر» می‌کند، نیز از همین باب است (حسینی طهرانی، ۱۴۱۷، ص ۱۳۹؛ قشیری، ۱۳۷۴، ص ۵۴۴؛ کاشانی، ۱۳۷۰، ص ۲۵۶). از همین جا می‌توان به برتری «ذکر» بر «فکر» که در کلام میرزا بدان اشاره شده بود پی برد؛ چه اینکه عمل بدون پشتوانه معرفتی صحیح نمی‌تواند تأثیر چندانی در سلوک سالک داشته باشد و سرّ این مطلب نیز همان تأثیری است که «معلومات» و «تفکرات» شخص در باطن و حقیقت وجودی سالک می‌گذارد که این ذکر ظاهری تنها به منزله پوسته و غلاف برای آن باطن و حقیقت می‌باشد.

## ۲-۲: «علیت» و لوازم آن

یکی دیگر از مؤلفه‌های نظام سلوکی میرزا توجه سالک به اصل «علیت» و لوازم آن از جمله اصل سنخیت میان علت و معلول می‌باشد. در نگاه میرزا نظام هستی مبتنی بر علیت می‌باشد و بین علت و معلول سنخیت و مناسبتی خاص برقرار است و بر اساس تحقق همین سنخیت، برای هر موجودی، وجودی دیگر در عوالم مافوق تحقق دارد که به منزله اصل و حقیقت موجودی می‌باشد که در عالم

مادون یافت می‌شود. کیفیت و نحوه وجود موجودات در آن عوالم هر کدام متناسب با همان عالم است؛ پس برای هر موجود محسوسی، در عالم طبیعت، نحوه وجودی در عالم مثال و عقل، تحقق دارد که آن وجود آثار و صفاتی متناسب با همان عوالم خواهد داشت؛ به عنوان نمونه حقیقت علم در عالم مثال به مانند صورت و کیفیت «شیر» ظاهر می‌شود (ملکی، ۱۳۹۹، ص ۳۰۷). بر این اساس می‌توان گفت که برای عمل انسان نیز وجود و اثری در عوالم برزخ و قیامت محقق است که نحوه وجود این آثار، متناسب با همان عوالم وجودی خواهد بود (ملکی، ۱۳۹۹، ص ۱۱۶-۱۱۹).

تبیین و تحلیلی عرفانی - عقلی از جایگاه اصل و مؤلفه «علیت» در نظام سلوکی میرزا بیانگر نقش کلیدی این مؤلفه در سیر سالک به سمت مقصد می‌باشد. این نقش می‌تواند در قالب اصل «مراقبه» در سلوک عرفانی نمود و ظهور پیدا کند. توضیح مطلب آنکه اگر سالک بداند که به واسطه اصل علیت هرگونه فعل «جوارحی» و «جوانحی» او منشاء اثری در باطن و خارج وجود اوست و نیز دارای اثر و اصلی در عوالم مافوق وجود او از جمله عالم مثال و عالم عقل می‌باشد، در این هنگام در هر آئی از آفات مراقبت تام نسبت به افعال و نیات خود خواهد داشت و سعی می‌کند که قدم از دایره شریعت و احکام الهی فراتر نهد تا گرفتار آثار سوء اعمال و نیات خود گردد. بر این اساس می‌توان نقش اصل و مؤلفه «علیت» در نظام سلوکی میرزا را در قالب شکل‌دهی اعمال و نیات سالک در حوزه دستورات شرع انور تحلیل و تفسیر نمود و از همین جا سر تأکید عرفا را بر عمل به دستورات دینی کشف نمود.

## ۲-۳: وضع «الفاظ» برای «ارواح معانی»

توجه به قاعده وضع «الفاظ» برای «ارواح معانی» یکی از مؤلفه‌ها و راهبردهای نظام‌های سلوکی از جمله نظام سلوکی میرزا محسوب می‌گردد. میرزا بر این باور است که مطابق مکاشفات اهل معرفت، الفاظ و حقایقی که در عالم ماده و طبیعت حکم به «مجازیت» آن می‌شود، در عوالم مافوق «طبیعت» کاملاً اموری حقیقی و دارای اثر می‌باشند؛ به نحوی که برای باطن‌یابی از این الفاظ و حقایق هیچ نیازی به تمسک به «مجاز» و مانند آن نیست (ملکی، ۱۳۹۹، ص ۱۱۴). وی می‌گوید: «انما وضعت الالفاظ للارواح و الحقایق و لوجودهما فی القوالب تستعمل الالفاظ علی الحقیقیة لاتحاده ما بینهما» (ملکی، ۱۳۹۹، ص ۳۳۱) بر همین اساس او برای مفاهیمی مانند «ملاقات» و «دیدار با خداوند»، معنای حقیقی در نظر می‌گیرد (ملکی، ۱۳۸۸، ص ۹۴) و از قاعده وضع الفاظ برای ارواح معانی برای تحلیل و

تبیین معانی طولی متعدد برخی اعمال همچون نماز و حقایقی چون صراط و مانند آن که در متن دینی بیان شده است، بهره می‌برد و عمیق‌ترین لایه‌های معنایی و معرفتی آنها را به طرز کاملاً ساده و روان بیان نماید (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۳۳۰). استفاده از قاعده وضع «الفاظ» برای «ارواح معانی» مورد توجه سایر عرفای بزرگ نیز بوده است، آنها الفاظ متشابه را بدون اینکه آنها را از ظاهرشان منصرف کنند به معنای حقیقی آن حمل می‌نموده‌اند و بدین طریق به باطن‌یابی روشمند از ظاهر شریعت می‌پرداخته‌اند (ابن عربی، ۱۴۲۰، ص. ۱۳۰؛ غزالی، ۲۰۱۰، ص. ۲۸۱؛ ملاصدرای، ۱۳۸۶، ص. ۱۵-۱۶۰؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ص. ۲۷؛ خمینی، ۱۳۷۶، ص. ۵۰).

تبیین و تحلیلی عرفانی-عقلی از جایگاه اصل و مؤلفه وضع «الفاظ» برای «ارواح معانی» مبین این مطلب است که توجه به این قاعده در نظام‌های سلوکی از دو جهت حائز اهمیت است و به تسریع سیر سالک کمک می‌نماید:

جهت اول نقشی است که این قاعده در شکل‌دهی منظومه معرفتی سالک نسبت به الفاظ متشابه دارد، به نحوی که سالک با بهره‌گیری از این قاعده می‌تواند به باطن‌یابی «حقیقی» از الفاظ متشابه به کار رفته در شریعت پردازد و گرفتار مغالطه «اخذ به مجاز در صورت امکان اخذ به حقیقت» نگردد. جهت دوم نقش این قاعده در تبیین نقشه راه سلوک سالک است؛ چه اینکه وقتی سالک متوجه گردد که لفظی مانند «صلات» یا «صراط» دارای مراتب طولی متعدد است، سلوک خود را تنها در یک مرتبه از این حقایق متوقف نمی‌کند و با مداومت در سلوک سعی می‌کند که مراتب این حقایق را یکی پس از دیگری طی کند، تا به مقصد برسد.

## ۲-۴: «انسان» و «جامعیت عوالم»

یکی دیگر از مؤلفه‌ها و راهبردهای نظام سلوکی میرزا توجه به جامعیت انسان نسبت به عوالم مختلف وجودی می‌باشد. در نگاه میرزا حقیقت انسان، نسخه کامل موجودات عالم هستی و نسخه مختصری از لوح محفوظ است (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۳۰۷). او صورت انسان را صورت جامع جمیع عوالم و معجونی مرکب، لکن بالقوه از جمیع عوالم حس، خیال و عقل می‌داند (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۳۱۰؛ ملکی، ۱۳۸۸، ص. ۲۰۳). وی در جایی دیگر اینگونه تعبیر می‌کند که انسان طُرفه معجونی است که در او از همه عوالم هستی نمونه‌ای هست و بلکه تمام اسماء و صفات الهی، در انسان، موجود است (ملکی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۶).

قریب به مضامین فوق در سایر آثار عرفانی نیز موجود است؛ سید حیدر آملی انسان را «کتاب جامع» معرفی می‌کند: «لأنک من حیث مجموعیتک و جامعیتک للحقائق کلها کتاب جامع للجمیع و مصحف کامل للکل» (آملی، ص ۱۳۸۲، ص ۴۷). و ابن عربی نیز در مواضع متعدد بیان می‌دارد که انسان تجلی کامل جمیع اسماء و صفات الهی و عالم صغیر است (ابن عربی، ۱۹۴۶، ص ۵۶-۱۳). تحلیل و تبیین عرفانی - عقلی جامعیت انسان نسبت به عوالم وجود در نظام سلوکی میرزا و سایر نظام‌های سلوکی از این حیث حائز اهمیت می‌باشد که می‌تواند چهارچوب و مقصد نهایی سیر سالک را مشخص سازد. توضیح مطلب اینکه وقتی اثبات گردد که انسان به واسطهٔ سنخیت ذاتی که بین او و علتش هست تمامی صفات جمال و جلال الهی را - البته به نحو تشکیک و با لحاظ شدت و ضعفی که در ساحت هستی تحقق دارد - دارا می‌باشد، می‌توان نتیجه گرفت که سیر سالک تنها، ایصال به عالم خیال منفصل یا عقول مجرده نیست، بلکه انسان می‌تواند با ظهور و به فعلیت رساندن اوصاف الهی در وجود خود متخلق به اخلاق الهی گردد و از عالم عقول گذر کند و به مرتبه واحدیت و احدیت ذاتی که عالم اسماء و صفات الهی است راه یابد.

## ۲-۵: فقر ذاتی سالک

یکی دیگر از مؤلفه‌ها و راهبردهای نظام سلوکی میرزا توجه سالک به به «فقر ذاتی» خویش است. در نگاه میرزا سالک باید خودش و جمیع موجودات عالم را فقراء الی الله بداند (ملکی، ۱۳۹۹، ص ۳۲۵). به اعتقاد وی هر موجود ممکن دارای دو حیثیت و جهت می‌باشد؛ یکی جهت «من ربه» که حیثیت ایجادیه موجودات است و دیگری جهت «من نفسه» که همان جهت ماهیت، انانیت و عدم و فقر محض سالک است که سالک از این جهت عدم محض می‌باشد (ملکی، ۱۳۹۹، ص ۲۹۳) و نه وجودش و نه آثار وجودی‌اش متعلق به او نیست؛ به این معنا که سالک وقتی وجود محدود خویش را با وجود نامحدود خداوند قیاس می‌کند، حقیقتاً ذات و افعال خود را هم‌افق با عدم و به منزلهٔ هیچ می‌داند و از همین جا می‌توان به سرّ این سخن اولیای الهی که حسنات خود را سیئهمی دانند، پی برد؛ چه اینکه از نفس سالکی که فقیر و حقیر محض است، جز عمل حقیر و کم ارزش صادر نمی‌شود (ملکی، ۱۳۹۹، ص ۶۹).

توجه سالک به «فقر ذاتی» خود در نظام‌های سلوکی عرفانی از جمله نظام سلوکی میرزا از آن حیث حائز اهمیت می‌باشد که سالک را مهبیای پذیرش الطاف و امدادهای الهی می‌کند. سالکی که

خود را فقیر و محتاج به خداوند می‌داند، هم با زبان حال و هم با زبان قال از خداوند استمداد می‌جوید و از آنجا که خداوند فیاض علی الاطلاق می‌باشد، هیچ طلب‌کننده و مضطری را از الطاف خود بی‌ بهره نمی‌سازد و در این هنگام است که سالک مورد لطف ویژه خداوند قرار می‌گیرد و سیر خود را سریع‌تر به پایان می‌رساند؛ این بر خلاف حالتی است که سالک برای ذات و افعال خود، جدای از خداوند اصالت و اثری قائل است که طبعاً به همین میزان، طلب و استمداد او از خداوند کم می‌گردد و دشواری‌های سیر الی الله دامن‌گیر او می‌گردد.

## ۲-۶: محبت

«محبت» را می‌توان از ارکان و مؤلفه‌های اکثر نظام‌های سلوکی عرفانی دانست. سالک مُحب، محبوب خود را می‌شناسد و به او عشق می‌ورزد و کسی که چیزی را بسیار دوست دارد او را بسیار یاد می‌کند، به نحوی که یاد و ذکر محبوب، تمام فضای قلب سالک را فرا می‌گیرد و قلب او را از اغیار پاک می‌کند (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۱۶۶). تعامل سالک با خداوند در قالب فضای «محب» و «محبوب» سبب می‌گردد، تمام مناسک، عبادت، حرکات و سکنت سالک، لذت‌آور و بهجت‌انگیز گردد و کلفت تکلیف برای سالک محو گردد (ملکی، ۱۳۸۵، ص. ۱۲۲). توجه به مؤلفه و راهبرد «محبت» در سلوک در میان آثار سایر عرفا نیز به چشم می‌خورد و ایشان نیز محبت را سببی برای تسریع سیر سالک دانسته‌اند (اصبهانی، بی‌تا، ص. ۳۷۸؛ محاسبی، ۱۹۸۶، ص. ۳۰۵؛ بغدادی، ۱۴۲۵، ص. ۲۵۸).

در تحلیل عرفانی - عقلی مؤلفه «محبت» در نظامات سلوکی عرفانی لازم است به این مسئله توجه شود که نقش اصلی محبت، در سیر سالک، این است که مناسک شریعت را برای سالک سهل و آسان می‌سازد و این تکالیف را از جنبه صرف قانون و تکلیف محض خارج می‌کند و در این هنگام نفس سالک نسبت به فرامین الهی انقیاد بیشتری می‌یابد؛ چرا که سالک در این فضا دستورات الهی را به مانند دستورات می‌بیند که از معشوق و محبوبش به او می‌رسد و لذا با تمام جان خود آن عمل را انجام می‌دهد و عملی نیز که از روی محبت انجام گیرد، احتمال سرکشی و مقاومت نفس، نسبت به آن عمل را از بین می‌برد؛ چه اینکه پیمودن برخی از منازل سلوک به سبب خطرات و صعوباتی که در آن وجود دارد، جز به طریق محبت امکان‌پذیر نیست.

## ۲ - ۷: اختلاف احوال سالکان

از مؤلفه‌ها و راهبردهایی که در نظام سلوکی میرزا به آن توجه ویژه شده است، توجه به احوال سالکین در سیر الی الله است. طریق هر سالک الی الله با توجه به حالات و اقتضائات ذاتی سالک متفاوت خواهد بود و بر همین اساس هر سالکی می‌بایست در سیر خود، «صراط اقرب» مختص به خود را بیابد، صراط اقربی که مناسبت ذاتی و صفاتی با سالک دارد و سرّ تفاوت افراد در انجام عبادات و اعمال سلوکی نیز به همین اختلاف احوال باز می‌گردد تا جایی که گاهی نافع‌ترین فعل و اقرب اعمال به حق، برای یک سالک «مطالعه» و گاهی «ترک مطالعه» است؛ گاهی «نماز» و گاهی «روزه» است؛ پس صراط مستقیم سالک، چیزی است که نافع‌ترین امر نسبت به «حال حاضر سالک» است (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۳۳۵).

در تبیین عرفانی مؤلفه فوق می‌بایست به این نکته توجه نمود، که اختلاف در تجلیات حق در هر موطنی و در هر شخصی سبب اختلاف احوال سالکین می‌گردد (ملکی، ۱۳۸۵، ص. ۲۴۲)؛ بر همین اساس گاهی سالک مظهر اسماء جلالیه و گاهی مظهر اسماء جمالیه خواهد بود به نحوی که گاهی سالک بر اثر غلبه اسماء جلالیه عملی را از روی خوف انجام می‌دهد و گاهی نیز عکس این حالت است و لذا نمی‌توان عمل سالکی را که از روی خوف انجام پذیرفته است کم‌ارزش یا بی‌ارزش دانست، بلکه این عمل چیزی بوده که مقتضای «حال حاضر» سالک است و چه بسا اگر با نیتی غیر از نیت خوف انجام می‌داد، عملش تأثیر گذاری مطلوب را نمی‌داشت (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۲۲۷). با توجه به مطالب بیان شده می‌توان به اهمیت وجود استاد سلوکی در سیر الی الله پی برد؛ چه اینکه استاد سلوکی به سبب احاطه‌ای که به احوالات سالک دارد، می‌تواند در هر لحظه‌ای و در هر منزلی دستورات و سفارشات مناسب با احوال سالک را در اختیار او قرار دهد تا سالک با عمل به آنها به بهترین نحو وظیفه حال حاضر خود را انجام داده باشد.

## ۲ - ۸: مراقبه

از مهمترین راهبردها و مؤلفه‌های نظام‌های سلوکی از جمله نظام سلوک میرزا «مراقبه» است. در نگاه میرزا «مراقبه» موجب تصحیح عمل انسان و خلوص آن از آفات و در نهایت موجب تطهیر قلب انسان خواهد بود. عمل مقرون به مراقبه صورت برزخیه مناسب و مطلوب را برای سالک به

ارمغان می‌آورد (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۱۶). به طور کلی راهبرد «مراقبه» را در نظام سلوکی میرزا می‌توان در موارد ذیل مشاهده و خلاصه نمود:

**الف) مراقبه برای اصلاح قلب:** میرزا برای مراقبه «قلب» جایگاه خاصی قائل است و غایت سلوک را طهارت «قلب» می‌داند؛ در واقع فلسفه عبادات در شریعت مجرای برای صفاء و تنویر قلوب است و عبادتی که چنین تأثیراتی را نداشته باشد، هیچ ثمره ای ندارد، مگر ثمره‌ای ناچیز که آن هم از فرطِ قَلْبِ اثر، ملحق به عدم می‌گردد (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۴۲۵). بر این اساس عمده کار در سلوک، «مراقبه برای اصلاح قلب» است؛ قلب باطن وجود انسان است و اصلاح «ظاهر» تنها با اصلاح «باطن» محقق می‌شود. اصلاح باطن یا همان قلب نیز به اصلاح اعمال و نیات جوارحی و جوانحی محقق می‌شود و انسان برای اصلاح قلب و باطن خود می‌بایست قوای جوارحی و جوانحی خویش را کنترل نماید. قوایی که بر قلب تأثیر می‌گذارند و دائماً او را متأثر می‌کنند و آن را از ظاهر به باطن و از باطن به ظاهر منقلب می‌کنند (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۱۷).

**ب) مراقبه برای نفی خواطر:** تمامی رفتارهای انسانی اعم از رفتارهای شایست و ناشایست در ابتدا به شکل «اندیشه» و «خاطر» ظاهر می‌شوند و پس از آن با ایجاد انگیزه و میل در آدمی، توأم با تحریک اراده در عالم خارج محقق می‌گردند. به عبارت دیگر مبداء همه افعال «خواطر» هستند که به واسطه آنها رغبت، تحریک می‌شود و بعد از آن عضلات، برای انجام فعل به حرکت واداشته می‌شوند (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۱۷). بر این اساس اهمیت مراقبه نسبت به «خواطر» بسیار حائز اهمیت است؛ چه اینکه اعمال و رفتار انسان را «خواطر» او جهت می‌دهد و مراقبه نسبت به «خواطر سوء» می‌تواند انسان را نسبت به انجام افعال خطا مصون بدارد.

**پ) مراقبه در عدم اشتغال و اهتمام به امور دنیوی:** اهتمام به دنیا بدترین آفات سلوک است. همّ دنیای سالک نباید بیش از همّ آخرت او باشد. اگر کسی به دنیا اهتمام کند، اشتغال دنیا چنان وجود او را فرا می‌گیرد که هرگز از آن فارغ نخواهد شد و فقری خواهد داشت که غنایی در پی ندارد و صاحب آرزوهای بی‌منتهی خواهد شد (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۵) در حقیقت یکی از علل اصلی کسالت و ضعف در عبادت و سلوک، «عشق به دنیا» می‌باشد (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۱۳۸). بر این اساس مراقبت نسبت به عدم اشتغال و اهتمام افراط‌گونه به امور مادی و دنیوی باید سرلوحه منظومه رفتاری سالک باشد. راهبرد مراقبه به میزانی در میان عارفان مورد توجه است که به بیان برخی، تنها مراقبه است

که می‌تواند تمامی حالات سالک را در یک حالت واحد تجمیع نماید (محاسبی، ۱۹۸۶، ص. ۳۸۱؛ کاشانی، ۱۳۸۵، ص. ۲۹۰) بر همین روی برخی تاکید بر ذکر دارند، تا مراقبه کامل در سالک ایجاد شود (معاذ رازی، ۱۴۲۳، ص. ۱۷۳).

در تبیین عرفانی - عقلی راهبرد «مراقبه» بایستی به این نکته توجه داشت که «مراقبه» به ویژه در ساحت «ذهن»، «قلب» و «خواطر» جدای از نقشی که در شکل‌دهی به رفتار آدمی دارد، نقشی کلیدی نیز در شکل‌دهی به شخصیت و حقیقت وجودی انسان دارد؛ چه اینکه «اندیشه‌ها» و «خواطر» انسان به واسطه اصل «اتحاد علم و عالم و معلوم» با جان و نفس سالک متحد می‌گردد و در این هنگام انسان حقیقتی جز آنچه که می‌اندیشد، نخواهد بود و این مهم توجه به نقش‌آفرینی مؤلفه و راهبرد سلوک را در جمیع انحاء و اقسام مراقبه بیش از پیش نمایان و آشکار می‌سازد.

## ۲-۹: پایبندی به «شریعت»

میرزا به مانند اکثریت عرفای شیعی جایگاه ویژه‌ای برای شریعت در الگوی و نظام سلوکی‌اش قائل است. در نگاه وی میان «عقلانیت» و «شریعت» تطابق برقرار است و هر دو انسان را دعوت به اتصاف به اخلاق روحانی می‌کنند و به همین خاطر انسان باید تمامی اعمال خود را با میزان عقل و شرع هماهنگ سازد (ملکی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۶). در نگاه میرزا عدم عمل به شریعت که در قالب اصطلاح «گناه» تعریف می‌گردد مانع فهم حقایق است دینی است (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۲۷۲-۲۷۳). حکمت تشریح در نگاه ایشان تقویت جنبه روحانی انسان است (ملکی، ۱۳۸۵، ص. ۴۹۲) چه اینکه در اکثر انسان‌ها در ابتدای تولد به جهت فقدان علم، عقل و عمل، صفات حیوانی بالفعل و اوصاف روحانی، ضعیف و بالقوه است؛ آنگاه با عمل به شریعت انسان به عالم روحانی بار می‌یابد؛ بر این اساس مناسک شریعت، از جهت تشریف و نه از جهت تکلیف بر سالک حکم شده است (ملکی، ۱۳۸۵، ص. ۱۲۲-۲۳۷). توجه به شریعت و اهتمام تام به آن در اکثر مسفورات و نظامات عرفانی وجود دارد و عرفا برای آن جایگاه ویژه‌ای قائل هستند (رک به: ابن ترکه، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۲؛ هجویری، ۱۴۲۸، ص. ۲۱۹؛ لاهیجی، ۱۳۷۱، ص. ۲۵۱).

در تبیین عرفانی - عقلی مؤلفه پایبندی به شریعت در نظام‌های سلوکی از جمله نظام سلوکی میرزا باید گفت که این مؤلفه همواره مورد توجه عرفای شیعی بوده است و بدان توجه تام داشته‌اند. در نظامات عرفانی شیعی سالک ابتدا باید با تبعیت از احکام «شریعت»، پای در ساحت «طریقت»

نهد و با عمل بر مقتضای طریقت، به ساحت «حقیقت» واصل گردد. در عرفان شیعی، اصل عمل به «شریعت» در جهت وصول به «حقیقت» دارای موضوعیت می‌باشد، به این معنا که رسیدن به «حقیقت» جز از مسیر «شریعت» ممکن نیست؛ زیرا رسیدن به «حقیقت» که همان وصول به حق تعالی باشد با بی‌اعتنایی به امر و نهی‌های الهی حاصل نخواهد شد؛ ممکن نیست کسی طالب وصول به حقتعالی باشد؛ ولی از لوازم این وصول که عمل به دستورات خداوند است، غافل باشد؛ سلوک، بدون اتیان اوامر و نواهی الهی در حقیقت سیر به سمت نفس و هواهای نفسانی است تا سیر به سمت حق تعالی؛ بر این اساس «شریعت»، «طریقت» و «حقیقت» را می‌توان سه مرتبه از یک امر و حقیقت واحد دانست که هر یک جلوه‌ای از آن امر و حقیقت واحد را نشان می‌دهند و رابطه آنها را نیز باید طولی دانست به این معنا که «شریعت» وابسته به «طریقت» و «طریقت» وابسته به «حقیقت» است؛ به بیانی دیگر خداوند حکیم با علم نامتناهی خود اینگونه مقدر کرده است که تنها عمل به «شریعت» است که می‌تواند صراط به سمت او باشد و بر همین اساس سالکینی که اهتمام به شریعت ندارند و یا معتقد به این هستند که عمل به شریعت تنها مختص به مراتب و منازل خاصی از مراتب سیر و سلوک است، به بیراهه رفته‌اند.

لازم به ذکر است که علاوه بر جهت فوق، معیار قرار دادن «شریعت» در نظام‌های سلوکی حقانی از جهت دیگری نیز حائز اهمیت می‌باشد و آن جهت این است که «شریعت» می‌تواند به عنوان میزانی دقیق در کشف مکاشفات شیطانی از رحمانی محسوب گردد؛ زیرا چه بسا امری بر سالک منکشف گردد و او به خیال آنکه آن امر مکاشفه‌ای رحمانی است، تصمیم بگیرد که بر مقتضای آن عمل کند، لکن هنگامی که آن را با سنجه «شریعت» می‌سنجد، به شیطانی بودن آن مکاشفه واقف می‌گردد و از عمل بر طبق آن مکاشفه خودداری می‌کند.

در پایان این قسمت مناسب است که به عبارتی در مورد رابطه میان «شریعت»، «طریقت» و «حقیقت» اشاره کنیم: «کل علم ظاهر یصون العلم الباطن - الذی هو لبّه - عن الفساد کالشریعه للطریقه، و الطریقه للحقیقه، فإن لم یصن حاله و طریقه بالشریعه فسد حاله و آلت طریقه هوسا و هوی و وسوسه، و من لم یتوسل بالطریقه الی الحقیقه، و لم یحفظها بها فسدت حقیقه، و آلت الی الزندقه و الإلحاد» (کاشانی، ۱۴۲۶، ص. ۶۵).

کاشانی در عبارت فوق به خوبی به این مطلب اشاره نموده است که هر سالکی که حال و طریقت وی با شرع انور نگرهبانی نشود، سرانجام کارش جز فساد و تباهی و کفر و الحاد نیست.

## ۲- ۱۰: توبه

«توبه» یکی دیگر از مؤلفه‌ها و راهبردهای نظام سلوکی میرزا می‌باشد. حقیقت «توبه» از نگاه میرزا مواردی از قبیل «رجوع عبد از غیر حق به حق»، «رجوع از مکروه به رضا الهی»، «رجوع از بُعد به قرب حق»، «رجوع از ظلمت به نور» و «رجوع از جهل به علم» را شامل می‌شود بر این اساس کمال توبه در سه ساحت علم، حال و عمل محقق می‌گردد (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۴۹). از نگاه میرزا همگی موجودات به یک معنا نیازمند «توبه» هستند؛ زیرا حقیقت «توبه» یعنی «رجوع از حال دانی به حال اعلی» و در کل هستی هم هیچ موجودی اعلی‌تر از حق تعالی وجود ندارد. پس همه موجودات ممکن به طور تکوینی «تائب» خواهند بود (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۵۵). توجه به راهبرد «توبه» در سلوک مورد توجه بزرگان از عرفا بوده است، این مؤلفه در شرح منازل السائرین با مضمونی قریب به بیان میرزا آورده شده است (کاشانی، ۱۳۸۵، ص. ۱۵۷) و همچنین در نظر قشیری سالک باید حریص بر امر توبه باشد (قشیری، ۱۳۷۴، ص. ۲۵۹).

در تبیین عرفانی - عقلی مؤلفه و راهبرد «توبه» در نظام‌های سلوکی به ویژه نظام سلوکی میرزا آنچه که بیش از هر چیزی حائز اهمیت است، نگاه فراگیر و وسیع ایشان به راهبرد «توبه» می‌باشد. در این نظام سلوکی، «توبه» فقط مختص به زمانی نیست که از سالک، معصیت یا گناهی صادر می‌گردد، بلکه در این نظام «توبه» یک مفهوم وسیعی دارد که نه تنها تمامی جنبه‌های وجود سالک را دربرمی‌گیرد، بلکه تمام ساحت هستی به یک معنا «تائب» و «رجوع کننده» دائمی و تکوینی به سمت حضرت حق می‌باشند. سراین توبه تکوینی و همگانی را می‌بایست در «وجود امکانی» موجودات جستجو نمود؛ وجودات امکانی اعم از اینکه در عالم عقول یا مثال یا طبیعت باشند، دارای نقص ذاتی می‌باشند و به واسطه همین نقص ذاتی، یک حاجت و نیازمندی دائمی در متن وجود آنها محقق است و لذا برای رفع این حاجت و نیازمندی دائمی آنها می‌بایست به وجودی که عالی است «توجه» و «رجوع» نمایند تا با این «توجه» و «رجوع» زمینه کمال و رفع نواقص خود را فراهم آورند. با این توضیحی که بیان گردید مشخص گردید که چرا میرزا مؤلفه «توبه» را همگانی می‌داند.

## ۲-۱۱: اوقات و ایام

توجه به «اوقات» و «ایام» از دیگر مؤلفه‌های نظام سلوکی میرزا می‌باشد. وی توجه به «اوقات» و «ایام» را رأس المال سالک می‌داند (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۵). به اعتقاد وی برخی از «اوقات» و «ایام» از شرافت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و سالک می‌بایست نسبت به آنها اهتمام تام داشته باشد، به طور نمونه اهتمام به شب قدر و همت به انجام اعمال آن از لوازم ایمان عبد محسوب می‌شود (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۱۲۶). اهتمام به «اوقات» و «ایام» در نگاه میرزا تا آنجا حائز اهمیت است که وی معتقد است که بر سالک، واجب است که یقین به استهلال و ورود ماه پیدا کند (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۵۲۳). از دیگر نظرات میرزا در باب «اوقات» و «ایام»، اعتقاد وی به «شعور» و «ادراک» زمان و مکان است؛ بر این اساس هر چند «حیات» و «شعورمندی» زمان و مکان در عالم طبیعت ظاهر نیست، ولی زمان و مکان در بعضی عوالم دارای حیات، شعور، نطق، حب، بغض و بیان هستند؛ این ادعا علاوه بر اینکه معاضدت به مآثورات دینی دارد، مطابق با مکاشفات اهل معرفت نیز می‌باشد (ملکی، ۱۳۸۵، ص. ۴۱۰).

تبیین عرفانی - عقلی راهبرد توجه به «اوقات» و «ایام» در نظام سلوکی میرزا از آن حیث دارای اهمیت است که ایشان برای «اوقات» و «ایام» شعورمندی و ادراک قائل است و در این هنگام هر «وقت» و «یومی»، بسته به ادراک و شعوری که از حوادث واقع شده در ظرف خود دارد، می‌تواند بر احوال و روحیات سالک تأثیر گذار باشد؛ چه اینکه وجود سالک حداقل در مرتبه عالم طبیعت از زمان و مکان جدانیست و از آنها تأثیر می‌پذیرد و سالک نیز باید این فرصت‌ها را مغتنم شمارد و از آنها نهایت استفاده را بنماید. لازم به ذکر است که قول به شعورمندی و ادراک عناصری مانند زمان و مکان، مطابق با قواعد مسلم عرفانی و فلسفی می‌باشد؛ چه اینکه در عرفان این مطلب به اثبات رسیده است که ذات حق تعالی مطلق به اطلاق مقسمی می‌باشد (آشتیانی، ۱۳۷۰، ص. ۱۱۱) و به واسطه این اطلاق با جمیع حقایق هستی «معیت قیومیه» دارد؛ از طرفی می‌دانیم که ذات حق تعالی عین تمامی صفات کمالیه می‌باشد و معیت قیومیه ذات واجب با حقایق هستی، سبب سریان صفات حق تعالی مانند ادراک و علم - علی نحو التشکیک - در حقایق موجود در ساحت هستی از جمله زمان و مکان می‌شود؛ بر این اساس هیچ بُعدی ندارد که برای زمان و مکان قائل به شعورمندی و ادراک شویم.

## ۲-۱۲: مرگ آگاهی

«مرگ آگاهی» به معنای آمادگی انسان برای مرگ است. این مؤلفه نیز به مانند سایر مؤلفه‌های نظام سلوکی میرزا از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. به اعتقاد میرزا انسان همان گونه که زندگی می‌کند، می‌میرد و همان گونه که می‌میرد، محشور می‌شود، به عبارت دیگر انسان، همان محصول و بذری را که در حقیقت جان خود کاشته است، برداشت می‌کند (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۲۴۴). بر این اساس حال انسان هنگام مرگ حالی است که بر او غلبه دارد و مطابق با ملکات اخلاقی اوست (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۱۹۹). سر این مطلب آن است که هر حقیقتی در عالم طبیعت، دارای صورت و کیفیتی متناسب با وجود آن حقیقت در عالم برزخ می‌باشد و اتفاقی که در هنگام مرگ رخ می‌دهد این است که صورت برزخی که بر روح و قلب فرد غلبه دارد، تجلی و ظهور پیدا می‌کند و حقیقت ثواب و عقاب شخص را همین صورت‌های برزخی است که تشکیل می‌دهد (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۲۰۰). در نگاه میرزا سه امر موجب سوءخاتمه در حیات پس از مرگ خواهد بود: اول) اعتقاد خلاف حق و واقع؛ دوم) ضعف ایمان؛ سوم) استیلاء حب دنیا بر قلب. مجموع این عوامل سبب می‌گردد که حب به خداوند در قلب سالک ضعیف گردد و حب دنیا تقویت شود و تقویت حب دنیا نیز نتیجه‌ای جز سوء عاقبت نخواهد داشت (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۲۰۰-۲۰۳). در نظر میرزا شرط رهایی از این سوء عاقبت، کثرت ذکر حق می‌باشد (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۲۰۴).

در تبیین عرفانی - عقلی مؤلفه «مرگ آگاهی» در نظام سلوک عرفانی میرزا توجه به چند نکته حائز اهمیت است: نکته نخست آن است که بر اساس اصل مهم «اتحاد علم و عالم و معلوم» که قبلاً به مناسبت در چند جای این تحقیق بدان اشاره نمودیم، حقیقت انسان چیزی جز «علوم»، «حالات» و «ملکاتی» که با نفس انسان متحد می‌گردد، نیست. بر همین اساس هر انسانی در باطن وجود خویش صورتی متناسب با آنچه که می‌داند، دارد که این صورت مادامی که نفس متعلق به بدن مادی جسمانی است، «باطن» و «غیر آشکار» است، اما به محض اینکه رابطه نفس با بدن قطع گردید، بدنی که متناسب با صورت مثالی انسان است، «ظاهر» و «آشکار» می‌گردد و این بدن مثالی و احوالات آن منشاء عذاب یا نعمت برای انسان خواهد بود.

نکته دوم آن است که «مرگ آگاهی» و به طور کلی مفهوم «مرگ» دارای مراتب و درجات مختلفی می‌باشد که مرگ معمول که قطع تعلق نفس از بدن مادی می‌باشد، تنها یک مرتبه و درجه

از مرگ محسوب می‌گردد که به آن «قیامت صغری» گفته می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۷۸، ص. ۱۱۷). درجه و مرتبه بعدی مرگ که به آن «قیامت وسطی» گفته می‌شود، مرتبه‌ای از قیامت و مرگ است که در آن تمام موجودات در انوار وجود حق تعالی مستهلک می‌گردند، در این هنگام هیچ موجودی جز ذات اقدس الهی باقی نیست و بیهوشی و مرگ کلی اتفاق می‌افتد که دلیل آن ظهور حقتعالی به وحدت ذاتی و پایان حکومت اسماء و غلبه آنهاست (ملاصدرا، ۱۳۸۶، ص. ۱۰۲۰). اما مرتبه و درجه نهایی مرگ و قیامت که آن را «قیامت کبری» می‌نامند، عبارت است از محو و طمس در ذات اقدس الهی؛ این مرگ و قیامت مختص عارفان و سالکانی است که به حدی از کمال وجودی رسیده‌اند که در وجود حق تعالی فانی می‌گردند به نحوی که حقتعالی بر آنها تجلی ذاتی می‌نماید و کوه هویت آنها را ویران و متلاشی می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۸۶، ص. ۱۰۲۰).

با توجه به مطالب فوق هنگامی که سخن از «مرگ آگاهی» و آمادگی برای مرگ در فضای نظام‌های سلوکی عرفانی به میان می‌آید، بایستی به این نکته توجه داشت که اعلا مرتبه و اعلا درجه مرگ آگاهی و آمادگی برای مرگ، نسبت به «قیامت کبری» تحقق دارد و سالکی که هدف نهایی‌اش فنای در ذات احدیت است، مرگ آگاهی و آمادگی برای مرگ را جز به تحقق «قیامت کبری» نمی‌داند.

## ۲-۱۳: رفق و مدارا

یکی از راهبردها و مؤلفه‌های نظام سلوک عرفانی میرزا توجه به قاعده «رفق و مدارا» می‌باشد. منظور از این قاعده آن است که سالک در سیر خود اگر نسبت به عملی احساس کسالت نمود، نبایستی آن عمل را به طور کامل کنار بگذارد، بلکه باید آن عمل را به قدر میسرور اتیان نماید (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۱۴۹)؛ به طور کلی سالک در انجام اعمال عبادی خویش در صورت احساس بی‌رغبتی نسبت به عمل باید عمل خود را به اختصار اما با «توجه» و «اخلاص» انجام دهد (ملکی، ۱۳۸۵، ص. ۵۵۳). در نگاه میرزا ترک کلی دعا و عبادات به گمان اینکه «من اهل و شایسته این امور نیستم» جایز نیست چون «کل ما یسئح من الخواطر لترک العمل فهو شیطانی» (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۵۳۹). برخی رفق و مدارا را از لوازم قطعی سلوک دانسته‌اند (حسینی، ۱۴۱۷، ص. ۱۴۸) حتی رعایت رفق و مدارا با دیگر سالکان را نیز لازم دانسته‌اند (اردستانی، ۱۳۸۸، ص. ۵۱؛ کاشانی، ۱۳۸۰، ص. ۵۱۵).

می‌توان گفت که تبیین عرفانی - عقلانی قاعده رفق و مدارا در نظام سلوکی میرزا و سایر نظام‌های مشابه تا حدی با آنچه که در مؤلفه هفتم این تحقیق تحت عنوان «اختلاف احوال سالکان» گفتیم قرابت دارد؛ بر این اساس احوالات سالکان در همه اوقات و زمان‌ها و نسبت به همه تکالیف یکسان نیست و لذا سالک باید متناسب با احوالات خویش و حتی المقدور تحت اشراف استادی کامل سیر خود را ادامه دهد تا مبدا با تحمیل اعمال و عبادات شاق و طاقت‌فرسا بر نفس خود به یکباره شانه از زیر بار انجام تکالیف خالی کند و روحیه یأس بر وجود او سایه افکند و اندک اندک از طی مسیر حقیقت منصرف گردد و این همان دامی است که شیطان در آن کمین نموده است تا سالکین طریق حق و حقیقت را نسبت به ادامه راه منصرف و نا امید کند.

#### ۲- ۱۴: نفی دعوی کاذب

یکی دیگر از راهبردها و مؤلفه‌های نظام سلوکی میرزا «نفی دعوی کاذب» می‌باشد. بر این اساس آنچه در انجام عبادات و اعمال سالک نباید انجام گیرد، دعوی کاذب و خلاف حال شخص است. یعنی شخص باید معانی و حالاتی را قصد کند که مناسب حال او می‌باشد و نه معانی و حالاتی که شخص متصف به آن نمی‌باشد؛ اگر سالک به غیر از این طریق رفتار کند، خواسته یا ناخواسته ریشه‌ای از ریشه‌های نفاق را در خود دوانیده است (ملکی، ۱۳۹۹، ص ۴۰۱-۴۰۲)؛ اساسا باید دانست که این یک راهبرد کلی است که سالک نباید آن چه که مناسب حال حاضر او نیست را اظهار و ادعا نماید (ملکی، ۱۳۸۵، ص ۲۱۹).

در تبیین عرفانی مؤلفه فوق باید به این نکته توجه داشت که سرّ نهی میرزا از دعوی کاذب برای سالک، در حقیقت به آنچه که از سالک «صادر» می‌شود، بازمی‌گردد. سالک در هیچ حالی از حالات خود نایستی عملی انجام دهد که خلاف «صدق» در سلوک باشد. اعمال و گفتار سالک به هر میزان که از «صدق» دور باشد به همان میزان او را از نیل به حقیقت باز می‌دارد؛ چه اینکه اعمال و گفتار غیرصادقانه در حقیقت حرکت به سمت هوا و هوس‌های نفسانی است و حال آنکه مقصد نهایی در نظام‌های سلوکی عرفانی نیل و وصول به حقیقت هستی و فنای در ذات احدی است که شرط اساسی تحقق این مهم نیز رهاکردن «خود» و هوا و هوس‌های نفسانی است. نتیجه آنکه «دعوی کاذب» اساسا در تعارض با سیر الی الله قرار می‌گیرد.

## ۲- ۱۵: توسل به انسان کامل

از مهمترین مولفه‌ها و راهبردهای نظام سلوکی میرزا اصل «توسل به انسان کامل» و «اولیای الهی» می‌باشد (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۱۲۵). در نگاه میرزا معرفت امام و باور به ولایت، شرط قبولی و صحت عمل است به نحوی که عمل بدون ولایت مقبول نخواهد بود (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۲۵۷)؛ همچنین معصومین علیهم السلام علت ایجاد و واسطه فیض جمیع مخلوقات اند و به واسطه ایشان توحید، کامل می‌گردد (ملکی، ۱۳۸۵، ص. ۵۶). میرزا از اهم مهمات کار سلوکی سالک را توسل به ائمه معصومین علیهم السلام می‌داند و این محبت و توسل را سبب محو سیئات معرفی می‌کند (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۶۹). در تبیین عرفانی - عقلانی مؤلفه و راهبرد «توسل به انسان کامل» در نظام سلوک عرفانی میرزا توجه به «حقیقت انسان کامل» و «هستی‌شناسی انسان کامل» بسیار حائز اهمیت است. توضیح مطلب آنکه «هستی‌شناسی انسان کامل» ما را به این نکته رهنمون می‌گردد که این وجود، تمام حقایق هستی را در خود جمع کرده است، به نحوی که جامع جهات حقانی و الهی می‌باشد و لذا آن را «کون جامع» نامیده‌اند به این معنا که این وجود جامع جهت «احدیت»، «واحدیت»، «عالم عقل»، «عالم مثال» و «عالم طبیعت» می‌باشد (ابن ترکه، ۱۳۶۰، ص. ۱۷۲-۱۷۳) و این جامعیت نسبت به عوالم مختلف نیز به نحو «اعتدال» در وجود انسان کامل محقق است (ابن ترکه، ۱۳۶۰، ص. ۱۸۰). به خلاف سایر انسان‌ها از غیر کاملین که این جامعیت در آنها به نحو اعتدال نیست. طبعاً چنین وجودی که جامع مراتب حقی و خلقی است، آینه تمام‌نمای اسماء و صفات حق تعالی است و صورتی است که می‌تواند، وجود خداوند را به نحو تام و تمام در مظاهر هستی جلوه‌گری کند تا آنجا که شایستگی آن را داشته باشد که سَمَت خلیفه الهی یابد و خلافت از خداوند نیز تنها هنگامی برای وجود انسان کامل امکان‌پذیر خواهد بود که تمامی صفات مستخلف‌ عنه در انسان کامل جاری و ساری باشد، که از جمله این صفات، صفاتی است که خداوند با آنها عالم را تدبیر می‌کند و بر همین اساس است که انسان کامل واسطه فیض موجودات در سراسر ساحت هستی است (قیصری، ۳۷۵، ص. ۴۰۱)؛ یعنی اگر قرار باشد فیضی به موجودات در عالم هستی برسد از مجری و مجلای انسان کامل می‌رسد. با این توضیحات مشخص می‌گردد که به چه دلیل توسل به انسان کامل در الگوهای سلوکی عرفانی به ویژه در عالم تشیع مورد توجه عرفا بوده است؛ چه اینکه اگر فیضی از جانب حق تعالی بخواهد به سالک طریق الی الله برسد و او را از عالم ناسوت به ملکوت سیر دهد، این فیض تنها از جانب واسطه فیض

است که به سالک می‌رسد و لذا به هر میزان که توجه و توسل سالک به این واسطه‌های فیض بیشتر باشد، کمیت و کیفیت سیر سالک بیشتر و قوی‌تر خواهد بود و سالک سریع‌تر به سر منزل مقصود که توحید و لقاء الهی است، خواهد رسید.

## ۲- ۱۶: توحید

«توحید» آخرین منزل و انتهای سیر سالکین الی الله است و لذا توجه به مؤلفه و راهبرد توحید را می‌توان به عنوان مهمترین مؤلفه و راهبرد نظام سلوک عرفانی میرزا دانست. میرزا قائل به توحید وجودی به معنای وحدت در وجود است (ملکی، ۱۳۸۸، ص. ۲۱۱) و معتقد است که باور به توحید افعالی از لوازم اعتقاد به توحید وجودی است (ملکی، ۱۳۸۸، ص. ۲۱۰) و از لوازم توحید افعالی نیز اعتقاد به این مطلب است که هیچ ضار و نافع و موثر حقیقی در عالم هستی به غیر از حق تعالی نیست (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۳۱۲). بر این اساس همه عالم قائم به حق و تحت ربوبیت حق تعالی است؛ البته کیفیت ربوبیت حق مانند تربیت مَلّاک برای اmlاک و تربیت پدر برای فرزندان و یا تربیت نفس به اعضاء بدن نیست؛ نزدیک‌ترین تمثیل برای ربوبیت رب نسبت به مخلوقات، ربوبیت نفس به قوای خود است؛ که البته این مثال نیز از جهاتی مُبعد است (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۳۰۶)؛ چه اینکه احاطه حق هم نسبت به اشیاء احاطه محیط صمد بر محاط است و نه احاطه عقل به معقولات خود (ملکی، ۱۳۹۹، ص. ۳۴۷). علاوه بر نظر میرزا که در باب وحدت وجود بیان گردید، این مسئله در لسان سایر عرفا نیز مهم بوده است و هریک به نحوی سعی در تبیین و مستدل کردن آن داشته‌اند (رک به: ابن ترکه، ۱۳۶۰، ص. ۴۸؛ خمینی، ۱۳۶۸، ص. ۳۸۹؛ قیصری، ۱۳۷۵، ص. ۱۲۶؛ آملی، ۱۳۶۸، ص. ۶۶۸). تبیین عرفانی - عقلانی مؤلفه و راهبرد توحید در نظام سلوکی میرزا مبتنی بر اصولی است که مطابق با آن وحدت شخصی وجود در ساحت هستی به اثبات می‌رسد که از مهمترین این اصول تحلیل دقیق رابطه علیت در ساحت هستی می‌باشد. توضیح مطلب آنکه تحلیل دقیق علیت در جانب علت، مبین عارضی نبودن وصف علیت برای علت است؛ زیرا هر عارضی‌ای، معلل است؛ وانگهی این امر عارضی، اگر عرض لازم باشد، علتش قطعاً عرض مفارق نیست، بلکه یا عرض لازم دیگری است که لازمه‌اش تسلسل است یا ذات علت است؛ که مطلوب ثابت می‌گردد. اما اگر علیت برای علت، عرض مفارق باشد، علیت علت، نیازمند علت می‌گردد و پرسش به علت سابق منتقل می‌گردد و به سبب پرهیز از دور و تسلسل، پاسخ به علتی منتهی می‌شود که علیتش محتاج غیر نیست، بلکه عین ذات

اوست. وجودی که علیت عین ذات اوست، منحصر در وجود مستقل حقیقی است که مطلقاً وابستگی و تعلق به غیر ندارد و ضروری ازلی و مصداق واجب تعالی است. همچنین تحلیل دقیق معلولیت در جانب معلول، مبین عینیت معلولیت با ذات معلول است. لذا معلول، ذاتی که غیر از معلولیت و اثر مفاض از علت باشد، نیست، تا معلول دو بخش ممتاز باشد، یکی «ذات معلول» و دیگری «اثر مفاض از علت». اگر معلولیت، عین ذات معلول نباشد، معلولیتیا عرض مفارق یا عرض لازم است. مطابق عرض مفارق بودن وصف معلولیت، شیء گاهی معلول است و گاهی معلول نیست، که خلف در معلولیت است. اما طبق عرض لازم بودن معلولیت، به سبب تأخر لازم از ملزوم، لازم در مرتبه ملزوم نیست و معلولیت از ذات معلول صحت سلب دارد که خلف در معلولیت است. ورود حیثیت معلولیت به ذات معلول، هویت استقلالی معلول را سلب و ذاتش را عین ربط به علت می‌کند. بر این اساس معلول، هویتی مستقل و منفصل از علت ندارد و از شئون علت خواهد بود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۴۷؛ ج ۲، ص ۳۰۰).

با توجه به توضیحات فوق مشخص می‌گردد که میان حقیقت وجود که حق تعالی باشد و کثرات مشهود، نوعی وحدت اتصالی وجود دارد به نحوی که ماسوای واجب تعالی عین ربط و تعلق به واجب می‌باشند و در این هنگام هیچ وجودی در ساحت هستی، وجودی مستقل و جدا از واجب تعالی ندارد تا چه رسد به اینکه بخواهد جدای از واجب تعالی تأثیری مستقل در ساحت هستی داشته باشد و از همین جا سر این سخن میرزا که فرموده هیچ ضار و نافع و موثر حقیقی در عالم هستی به غیر از حق تعالی نیست (ملکی، ۱۳۹۹، ص ۳۱۲) آشکار می‌گردد.

### نتیجه گیری

بررسی تحلیلی راهبردها و مؤلفه‌های نظام سلوکی میرزا جواد ملکی تبریزی نمایانگر این مطلب است که مؤلفه‌هایی مانند «تفکر»، «علیت»، «وضع الفاظ برای ارواح معانی»، «جامعیت انسان نسبت به عوالم»، «فقر ذاتی سالک»، «محبت»، «اختلاف احوال سالکین»، «مراقبه»، «پایبندی به شریعت»، «توبه»، «توجه به اوقات و ایام خاص»، «مرگ آگاهی»، «قاعده رفق و مدارا»، «نفی دعوی کاذب»، «توسل به انسان کامل» و «توحید» به سبب بهره‌مندی از پشتوانه‌های عرفانی و عقلی، دارای ظرفیت‌هایی می‌باشند که می‌توان با کاربری آنها نوعی نظام سلوکی را تعریف و ارائه نمود که سالک

می‌تواند با عمل بر طبق آن به هدف نهایی خویش که همان توحید و فناى در ذات حق تعالى است نائل گردد.

### فهرست منابع

- ابن ترکه، صائن الدین (۱۳۶۰). تمهید القواعد، تصحیح سید جلال الدین آشتیانی، تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
- ابن ترکه، صائن الدین (۱۳۷۵). شرح گلشن راز، تهران: نشر آفرینش.
- ابن عربی، محمد بن علی (۱۴۲۰). الفتوحات المکیه، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- اردستانی، پیر جمال الدین محمد (۱۳۸۸). شرح الكنوز و بحر الرموز، (محقق امید سروری). تهران: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- اصهبانی، ابو نعیم احمد بن عبد الله (بی تا). حلیه الاولیا و طبقات الاصفیا، قاهر: دار ام القراء لطباعه.
- آشتیانی، سید جلال الدین (۱۳۷۰). شرح مقدمه قیصری بر فصوص الحکم، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- آملی، سد حیدر (۱۳۸۲). أنوار الحقیقه و أطوار الطریقه و أسرار الشریعه (تصحیح سید محسن موسوی). قم: نور علی نور.
- آملی، سید حیدر (۱۳۶۸). نقد النقود فی معرفه الوجود، (محقق هانری کربن). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- بغدادی، ابوالقاسم الجنید (۱۴۲۵). رسائل الجنید، دمشق: دار اقرا للطباعه و النشر.
- حسینی طهرانی، محمد حسین (۱۴۱۷). رساله لب اللباب در سیر سلوک اولی اللباب، مشهد: انتشارات علامه طباطبایی
- خمینی، روح الله (۱۳۶۸). چهل حدیث، تهران: موسسه نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح الله (۱۳۷۶). مصباح الهدایه الی الخلفه و الولایه، تهران: موسسه نشر آثار امام خمینی.
- رازی، ابو زکریا یحیی بن معاذ (۱۴۲۳). جواهر التوفیق، (مصحح سعید عارون عاشور). قاهر: مکتبه الآداب.
- داغستانی، فاطمه (۱۳۹۲). پایان نامه عرفان از دیدگاه عرفای معاصر، (میرزا جواد ملکی تبریزی و علامه شاه آبادی). دانشگاه سمنان.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن.
- طوسی، ابونصر السراج (۱۹۱۴). اللمع فی التصوف. (مصحح رینولد آلین نیکلسون). لیدن: مطبعه بریل.
- غزالی، ابو حادیم محمد (بی تا). احیاء علوم الدین. (مصحح عبد الرحیم بن حسین). بیروت، دار الکتب العربی.

- القشیری، ابوالقاسم عبد الکریم (۱۳۷۴) *الرساله القشیریه*. (تصحیح محسن بیدارفر). قم: انتشارات بیدارفر.
- قیصری، داود (۱۳۷۵). *شرح فصوص الحکم*، (تصحیح سید جلال الدین آشتیانی). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کاشانی، عبد الرزاق (۱۳۷۰) *شرح فصوص الحکم*. (تصحیح محسن بیدار فر)، قم: انتشارات بیدار. کاشانی، عبد الرزاق (۱۳۸۵) *شرح منازل السائرین*، (تصحیح محسن بیدارفر). قم: انتشارات بیدار. کاشانی، عبد الرزاق (۱۴۲۶). *اصطلاحات الصوفیه*، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- کاشانی، عبدالرزاق (۱۳۸۰). *مجموعه رسائل، محقق مجید هادی زاده*، تهران: میراث مکتوب. لاهیجی، محمد (۱۳۷۱). *مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز*. تهران: انتشارات زوار.
- محاسبی، الحارث بن اسد (۱۹۸۶). *الوصایا*. (مصحح عبد القادر احمد عطا) بیروت: دار الکتب العلمیه محاسبی، حارث بن اسد (۱۴۲۰). *الرعايه لحقوق الله*. (محقق عبد الرحمن عبد الحمید البر). مصر: دار الیقین.
- محاسبی، حارث بن اسد (۱۴۲۱). *المسائل*. (تصحیح خلیل بن عمران المنصور). بیروت: دار الکتب العلمیه.
- مکی، ابوطالب (۱۴۱۷). *قوت القلوب فی معامله المحبوب*. (مصحح باسل عیون السود). بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۹۸۱). *الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه*، بیروت: دار احیا تراث.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۷۸). *المظاهر الالهیه فی اسرار العلوم الکمالیه*. (تصحیح و تحقیق سید محمد خامنه‌ای). تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدراپی.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۶). *مفاتیح الغیب*. (تصحیح نجفقلی حبیبی) تهران: بنیاد حکمت صدراپی.
- ملکی تبریزی، میرزا جواد (۱۳۹۹). *اسرار الصلاه*. (تصحیح محسن بیدار فر). قم: نشر بیدار.
- ملکی تبریزی، میرزا جواد. (۱۳۸۸). *لقاء الله تعالى*. (تصحیح: محسن بیدار فر). قم: انتشارات بیدار.
- ملکی تبریزی، میرزا جواد. (۱۳۸۵). *المراقبات اعمال سنه*. (تصحیح: محسن بیدارفر). قم: انتشارات بیدار
- هجویری، ابو الحسن علی (۱۴۲۸). *کشف المحجوب*. (مصحح احمد عبد الرحیم السابح، قاهر: مکتبه الثقافه الدینیّه.